

AZ ELBESZÉLŐ PRÓZASTÍLUS NYELVI ALAPJAI A XVI. SZÁZADI MAGYAR SZÉPPRÓZÁBAN CÍMŰ DOKTORI ÉRTEKEZÉS EXPOZÉJA

RAJSLI ILONA

1. Az a gondolat, hogy akár egy villanásnyira is felidézhetjük egy letűnt kor-szak szellemét, hogy hamisítatlan, eredeti színeiben magunk elé varázsolhatjuk egy régi kor valóságát – első pillanatra lenyűgöző, izgalmas, de főként kockázatos kihívásnak tűnik.

Azután barátkozni kezdünk a feladattá (netán rögeszmévé?) szelídült kihívás gondolatával, keresni kezdjük a felsejlő körvonalakat és átlókat, a csomópontokat és a táguló erővonalakat.

Jó ideig illetéktelen betolakodónak érezzük magunkat, míg a gyéren ránk maradt emlékek, iratok, faksimilék között kutatunk, az illető kor emberét keressük bennük, hogyan élt, hogyan gondolkodott, alkotott – vajon gondolt-e az utókorra. Önző módon üzenetet szeretnénk lebűvölni a megsárgult lapokról, mindenáron valamiféle virtuális kapcsolatot keresünk az eltűnt idők szellemével.

Meglehetősen hosszú idő után egyszer csak azon kapjuk magunkat, hogy ódon szavakat kezdünk használni, rég elfelejtett, testes képzőket illesztünk igéinkhez, s cikornyás latinizmusú mentséggé kanyarodik bocsánatkérésünk. Nos, ekkor megérkeztünk – visszafelé az időben.

Az én esetemben e képeztetbeli múltba utazás a mozgalmas, ellentmondásokkal terhelt XVI. századba tartott.

Ez a század történelmünknek kétségtelenül egyik legforrongóbb periódusa, sok tekintetben vészteljes és kritikus időszaka: csatazaj, lobogós várfokok, ahogyan az *Egri csillagok* panorámáiból emlékszünk, Buda elveszése, török világ. Az ország három részre szakad, anarchikus hatalmi vetélkedések tárgyává válik. A homogén vallás is végérvényesen kettészakad, s a lutheri reformok híveinek türelmetlen indulata jól tükrözi a történelmi helyzetet. Az ezerarcú reneszánsz vezető áramlatainak: a humanizmusnak és a reformációnak a kora ez; az ellentmondások és összefüggések időszaka, de az, ami előrevisz: az emberközpontúság, az anyanyelv felfedezése. Ekkor talál ugyanis jó alapot a hu-

manista szellem az anyanyelv művelésére, a lingua vulgaris rangjának emelésére, ekkor jut el az írott magyar nyelv a mind szélesebb rétegekhez (nagy részét a könyvnyomtatás révén), s a magyar írásbeliség nagyfokú terjedése tapasztalható, s e szükségszerű előzmények után ebben a periódusban kezdi meg önálló (megtorpanásoktól sem mentes) életét a nyelvjárások fölé rétegződő egységsülő irodalmi nyelv.

Más megközelítésben a széppróza megizmosodásának az időszaka is ez. Előzményeiként az egészen korai szövegelemekeken át a kódexeknek számtalan olyan szöveghelyét sorolhatnánk, amelyek az igényes széppróza felé mutatnak, és a világi elbeszélés útjait is egyengetik; így a *Példák-könyvének* exemplumai az anekdotikus elbeszélés kifejlődését, a látomások műfajának pokol-víziói Heltai, Bornemisza ördöghistóriáit vetítik előre, Barlám és Jozafát legendájával a keretes elbeszélés szerkezete jelenik meg. De van előzménye az elbeszéléscsírakat, eseménytöredékeket hordozó Bornemisza-prédikációnak is, hiszen a Karthauzi Névtelen is így próbálja szemléletessé tenni az elvont vallásos témát.

A gyönyörködtetés tudatos szándéka, a fordulatosság és a hangulatos leírás, a motiváltság és a közlésmód jellemzői ekkor válnak a szépprózai igény saját-ságaivá.

1.1. Amikor jó néhány évvel ezelőtt foglalkoztatni kezdett egy ilyen kora századi szinkrón kép megrajzolásának a gondolata, a munka folyamán felvetődő nehézségeket, akadályokat még csak nem is sejtettem.

A feladat körvonalazása során több olyan tényező- és jelenségcsoportnak a témához való viszonyítását, majd egymásra vetítését kellett elvégezni, amelyek több aspektusukban – érzésem szerint – magukban véve sincsenek megnyugtatóan tisztázva.

A kiinduláskor tehát ez jelentette a legnagyobb gondot: hogyan lehet összeegyeztetni eltérő vizsgálati ágak fogalmait, jelenségeit, sőt mi több, komplementárisan használhatóvá tenni különféle diszciplínák módszereit, eljárásait, hiszen a téma egyaránt felveti az *elbeszélő prózastílus* általános érvényű problematikáját, majd a figyelem koncentrációját a *XVI. századi széppróza* sajátosságaira, ugyanakkor az átfogó jellegű *nyelvtörténeti vizsgálatok* elveit, módszereit és a *XVI. századi nyelv állapotának* a körvonalazását is.

Irodalomtudományi, irodalomtörténeti és nyelvészeti tényeket, adatokat és megközelítési szempontokat kellett kiinduláskor úgy összeegyeztetni, hogy a felsorolt tényezőcsoportok egymásra vetítésével nyert posztulátumállomány és a segítségével összeálló szövegkorpusz a nyelv felől megközelíthetővé váljon, valamint a nyelvörténet módszereivel feltárhatóak legyenek sajátosságai, eszköztára, építkezésének eljárásai.

A magyar irodalmi nyelv fejlődését vizsgáló szakirodalmi művek, monográfiák sorát szemlélve azt tapasztaljuk, hogy közülük kevés elemzés tűzte ki céljával, hogy komplex képet kíséreljen megrajzolni egy adott kor meghatározott belső nyelvtípusáról.

A XVI. századdal foglalkozó nyelvészeti szakmunkák egyik része a diakronia eszközeit felhasználva elemtörténeti jellegű, ilyen pl. Berrár Jolánnak a hasonlító mondatokat áttekintő tanulmánya, amelyben a XV–XVI. századi szövegekre összpontosítja figyelmét; másik része jellegzetes módon egy-egy kiszemelt író nyelvét, nyelvhasználatát elemzi néhány kiragadott szempontból, mint amilyen Károly Sándor vázlatja Bornemisza nyelvi sajátosságairól. De-me László a korabeli misszilisek normaalkotó hatását kutatja, Papp László ugyanezt a literátusok tevékenységét vizsgálva közelíti meg, Molnár József a könyvnyomtatásnak az irodalmi nyelvre tett hatását úgyszintén hangtani jelenségeken mutatja be.

A kiinduláskor tehát nyilvánvaló volt, hogy a XVI. század nyelvállapotát nem mérték még fel átfogó jelleggel, vm. az elbeszélő prózastílus felől közelítő vizsgálódás is hiánynak számít.

2. A módszer kiválasztása sem nélkülözhetette a tematikából eredő körültekintő, szelektív hozzáállást. Főleg akkor, ha – Nemeskürty István szavaival – nemcsak megszámozni vagy leltározni kívántuk a „téglatát”, hanem építeni akartunk velük.

A széppróza fejlődésének minden szakasza, így az általunk vizsgált történeti szinkron kép megrajzolása is más-más metodológiájú megközelítést igényel.

Már a munka kezdetén egyértelmű volt, hogy az a nyelvtörténeti elemzésekben klasszikusnak, „bejáródottnak” számító módszer, amely az adott régebbi korszak adatait a mai állapotokhoz viszonyítva mérlegeli, itt nem vezethet eredményhez.

Esetünkben a nyelvi elemzés egy többfázisú feltárási folyamattal indult. Néhány alapvető hipotézis körvonalazása után megkezdődhetett az induktív adatgyűjtés, melynek első munkafázisaként a szövegekben „fel kellett oldani” a régi nyelv grammatikai eszköztárát, a faksimile kiadásoknál pedig a korszak helyesírási körülményei is többletfeladatot jelentettek. A mai modern prózaszövegek nyelvi elemzéséhez viszonyítva ez az „alapozó” munkafolyamat többletnek tűnik, ám fontosságát éppen alapteremtő funkciója miatt kell hangsúlyozni. Az első szövegolvasás nagyfokú precizitást igényel, amit a modern szövegkiadások egész sorába bekerült és hagyományozódott téves olvasatok, elferdített jelentések bizonyítanak. Szemléletes példa erre a jelenségre a Magyar Remekírók sorozatában Heltai fabuláinak átírása, a helyesírás korszerűsítése, melynek során a ’nyomorult, védtelen ember’ értelmű *chórtz* helyett a *csósz* szót használják.

A forrásanalízissel párhuzamosan állandó kontinuitásban folyt annak a szelektív szempontrendszernek a kialakítása, amely a hagyományos hangtan–szótan–alaktan–mondattan felépítésű nyelvi megközelítés helyett a téma hangsúlyos specifikumának – az elbeszélő prózastílus determinációnak felel meg, s alapvető összefüggéseket fed fel, pl. milyen nyelvi eszközök voltak adva a korabeli prózastílus konstituálódásához, hogyan és mit teremtettek ebből a korírásudói.

A szövegvizsgálattal összefüggésben folyó elméleti alapozás során kikristályosodott egy jelenségcsoport megléte a szövegekben: frazeológiai jelleg, élőnyelviség, képszerűség, fordításból eredő jellegzetességek, hangzás-ritmuszeneiség, tipikus lexikai vonások, szinonímia, a közlésmód jellemzői. Ezek az általános vonások mint az elbeszélő prózastílus *releváns jegyei* meg tudták határozni a további forráskutatást.

E releváns sajtáságok a következő műfaji csoportokból álltak össze: fabula, keretes elbeszélés, szólás- és trufagyűjtemény, prózai história, prédikációs-könyv, krónika, emlékirat, értekezés-vitairat, regényes önéletrajz, enkomium, hőstörténet-paródia.

A felsorolt műfaji tagolódású szövegtörzsekben kiemelt műfaji és nyelvhasználati jegyek heterogén jellegű vizsgálódási aspektusegyüttesként is felfoghatók, különösnek tűnő együtt jelentkezésüket a feladat minél alaposabb ábrázolása indokolja.

2.1. A dolgozat szerkezetét is a releváns jegyek szerinti fejezetek határozták meg. A *frazeológiai jelleg*et feldolgozó rész terjedelmét és példagazdagságát a nagy mennyiségű cédulaanyag fontossági és gyakorisági szempontú rendszerezése, értékelése támasztja alá.

A XVI. század különösen kedvezett a proverbiumkincs használatának, de feltárásának is, hiszen a humanista szellemiség egyik fontos ismérve éppen a szentenciáismeret volt.

A korabeli elbeszélő prózanyelv hatalmas frazeológiai készletét csak vázlatosan, kivonatosan mutathattam be. E fejezet gerincét egy relatíve tág műfaji tipológia képezi, amely magába foglalja a nyelvi kötöttségű vonzatokat éppúgy, mint a korabeli szállóigéket, wellerizmusokat stb. Eközben természetesen akadtak terminológiai nehézségek is; pl. a közkeletű, szabadon alkalmazott frazeológiai egységek egyik típusa az *analitikus szerkezet* megnevezést kapta, ami az adott frazematípus kifejező-kifejtő mechanizmusát jelzi. Különösen tanulságos volt, milyen óriási gyakoriságúak e szerkezetek a *tesz*, *vesz* operátorigék mellett; pl. *kötést tesz* 'megegyezik valakivel'; *zsákmányt tesz* 'zsákmányol'; *sebet vesz* 'megsebesül'; *szívet vesz* 'megbátorodik'.

Ki kell emelni, hogy a tipológiai áttekintést kiegészítő strukturális elemzéskor, a frazémák textusának, kontextusának, szövegtörzsetének vizsgálatakor, vm. a szemantikai, szemiotikai s nem utolsósorban a nyelvi-alaki jellemvonások ábrázolásakor a régi, nyelvi anyagban is érvényesíthetők azok a modern frazeológiai nézetek, hogy az állandósult elemeket a szűkebb-tágabb kontextusban is keresni kell.

Az epikus történetek felé mutató proverbiumok között akadtak olyanok is, amelyek azáltal váltak kordokumentum értékűvé, hogy ritka szokást, hagyományt őriztek meg – még ha csak egy utalás, célzás erejéig is. Pl. Bornemisznál olvassuk: . . . *a ki az soldot fel veszi, es a kinek Zászloia alá irattya magat, az mellett tartozic vitezkedni, ha kedig onnet el szeknec, Gatyat vonnac nyakaba*

ÖK 50. Ezen a szöveghelyen a pellengérré állítás ún. búnszimbólumának egy mind ez ideig felfedezetlen példáját találjuk szólásba rögzülve.

2.2. „A nyelvről alkotott fogalom a XVI. században nem elvont. A nyelv egyenlő a beszéddel.” – írja Szende Aladár. Így vezethetjük be a korszak nyelvének és irodalmának egyaránt fontos vonását: az *élnyelviséget*. Szabó Zoltán a periódus egyik stílusirányzatát éppen e sajátságáról nevezi el népies, élnyelvi stílusnak.

Ez az a prózanyelvi jelleg, amely révén közel kerülünk a XVI. századi ember lelkéhez; az indulatszók, a hangutánzók és hangulatfestők érzelmeiről, indulatairól tanúskodnak; hallani véljük a korabeli beszélt nyelv szavait, fordulatait, kiszólásait; az ismétlés, a halmozás típusai a gondolatok spontán lejegyzésére utalnak, a rövid mondatokból, egyszerű szerkezetekből való építkezésben pedig a logikus, az érthetőségre törekvő gondolkodásmód érhető tetten, főleg a korabeli társalgási nyelvhez közel álló prédikáció-műfajban.

2.3. A *képszerűség, képi ábrázolás* megnevezéssel egy eléggé összetett, több szempontból is vizsgálható jelenségcsoportot kíséreltem meg összefoglalni. E korai század képi kifejezőmódjának, az írói tudatosságnak, a képek eredetiségének kérdésében mai szemmel nyilvánvalóan nehéz állást foglalni.

A XVI. századi elbeszélő széppróza képszerűségének legmarkánsabb eleme a rendkívül gazdag kifejezőkészletű hasonlatrendszer. Alaki, szerkezeti, szintaktikai, tartalmi, jelentéstani vizsgálata során megfigyelhetjük, hogy e korszakban igen gyakoriak a terjedelmes hasonlatkomplexumok. Pl. Bornemisza egyik prédikációjában az emberi telhetetlenséget 17 soron át 10 különböző hasonlóval – mégpedig a korabeli antropomorfikus látásmódnak megfelelően az emberi magatartást a tipikus állatfajok felsorakoztatásával szemlélteti.

Vannak képek, amelyek felbukkannak mind a hasonlatokban, mind pedig a metaforáknál. Ilyen ismétlődő kép a bibliai *só*, az *ördög rostája*, a *tengeri szélvész* motívuma. E kiragadott példák azt mutatják, hogy a képi ábrázolás ekkor előforduló típusait csakis egymással összefüggésben, együttesen érdemes szemlélni.

A jelzőrendszernek ilyen fogalmi körben történő elhelyezése, feldolgozása érthető módon szokatlanak tűnhet, az egy műfajstíluson belül betöltött stilisztikai szerepét illetően dilemmáimat a dolgozatban is jeleztem. A vállalt feladat szempontjából nem vezetne eredményhez, ha kizárólag mondattani kategóriaként kezelnénk, elsíkkadnának más fontos vonatkozások, mint a jelentéstörténeti érték, a kor ízlésében betöltött hely, a képszerűség stb.

Igyekeztem azokat a jelzősajátosságokat megragadni, amelyek tipikusnak számítanak a kor elbeszélő prózájában, ugyanakkor jól képviselik azt a másságot is, amelyet a ma olvasója számára jelentenek. Elég csak az *eb szem* vagy a *farkasnevetés* jelzős szoros szó szerkezet gazdag jelentéstörténetére gondolnunk, illetve azokra a metaforikus jelzőkre (pl. *tompa válasz*, *penészes szó*), amelyeknek asszociációs újdonságát a késői befogadó nehezen tudja megítélni.

A képi ábrázolás eszközeit a kor írói eltérő arányban alkalmazzák. Bornemisza Péter *Ördögi kísértetek* c. műve, vm. Magyar István vitairata rendkívül sok hasonlatot tartalmaz, de ami ennél sajtáságosabb, Heltai a *Dialógushoz* viszonyítva a krónika műfajból szinte számúzi a hasonlat stílusesszközt.

A párhuzamos szövegrészek (pl. a fabulák) összehasonlító vizsgálatai is felfedtek, illetve alátámasztottak – olykor szembeállítottak – egyéni stílusjegyeket: Heltai részletező, halmozó, sok jelzőt, szinonimát, dialógust és frazémát alkalmazó stílusa, strukturált fabulafelépítése, az azonosulás, a beleélés magas foka némileg szembeállítható Pesti Gábor tömör, ellentétekben és idézési formákban gazdag; ugyanakkor szintelenebb s a szerkesztésben az eredetihez ragaszkodó szövegépítésével, nyelvhasználatával s higgadt, a distanciát megtartó elbeszélő modorával.

Érdekességként említjük, hogy az adatok nagy részében Pesti egyetlen jelzőjének Heltainál átlagban négy jelző felel meg.

2.4. A vizsgált korszak műveire nagymértékben rányomja bélyegét a *fordításjelleg*. Az idegen nyelvű mintától való elrugaszkodás mértéke, az eredetiség jellege a társadalom és a kor igényein túl az írói egyéniség függvénye is. Eszerint megkülönböztethető a szövegű elven és az adaptáláson alapuló fordítás, ez utóbbival él Heltai, Bornemisza is, akiknél gyakori a reminiscencia szintű átdolgozás. „Mindkettőjükre érvényes Móricz Zsigmond megállapítása: Bornemisza Péter a fordítást másképp gondolta, mint ahogy ma csináljuk. Eszébe sem jutott, hogy az eredeti görög szöveget adja, s az elmúlt görög világot hozza a nézők szeme elé. Úgy fogta fel a dolgot, hogy az, ami a görögöknél megtörtént, megtörténhetett volna a világ bármely népénél . . . Ő tehát magyarul, magyarán gondolta végig a dolgot . . .” (Szabó Ede: *A műfordítás*. Budapest, 1968. 209.)

2.5. Az V. fejezetben feldolgozott releváns prózajegy – a *zeneiség*, a *hangzás* – vizsgálata nem tartozik kifejezetten a hagyományos nyelvi elemzés körébe, ám ez a jelleg a korabeli prózában, főként az elsődlegesen hallgatóságnak szánt, egyéni beleélést feltételező műfajoknál olyan mértékben jelen van, hogy előfordulási típusainak áttekintése elkerülhetetlennek tűnt.

A figura etymológicák változatosságán, a különféle ismétlés- és halmozástípusokon, alliterációs sorokon túl felfigyelhetünk a tágabb kontextusban érvényesülő szövegsszimmetriákra, a ritmikai kohézió érvényesülésére is. Íme egy ellentétező értelmű, tökéletes szimmetriájú példabeszéd-idézet Heltai *Dialógus*ából: *Mikor erőtlen vagyoc, érch, Teft szerént*
accor vagyoc erds, érch, Lélec szerént.

2.6. A XVI. századi irodalmi nyelv *szókincsének* markáns vonásai közül szólni kell az ikerszóalkotási tendenciáról, mely sok játékos hangulatú, expresszív erejű szóalakot hozott nyelvünkbe; pl. *csonkabonka*, *encsembencsem*; továbbá nyomon lehet követni egy-egy poláris összetétel éppen ekkortájt lejátszódó szintaktikai rögződését pl. *hébe-hóba*, *nyakra-főre*, *hanyatt-homlok* stb.

A szótörténeti vizsgálatok hálás kutatási területnek bizonyultak, noha rend-

szerint valamilyen más irányú elemzés kiegészítő eljárásaként került rájuk sor. Így jutottam hozzá tíz-egynéhány szónak a TESz-ben megállapított első előfordulást korrigáló adatához; pl. a *szatíra* szavunknál ez az időbeli korrekció több mint 170 év.

Úgyszintén érdekesnek tartom azokat az adatokat, amelyeket egyáltalán nem vettek fel a történeti-etimológiai szótárak; pl. *anatomizál* 'boncol', *asszonyiálkodik* 'elasszonyosodik', *megligetel* 'megritkít' stb.

2.7. A régi nyelv *szinonimagazdagságát* kizárólag több szempontú, a paradigmaticus és kombinációs reláción egyaránt működő elemzési eljárással lehet átfogni, úgy, hogy a szinonimakezelés korabeli eszmei megítélését, művelődési hátterét is szem előtt kell tartani.

A szinonimatípusok elkülönítése, meghatározása számos elméleti problémát vetett fel; ilyen pl. az értelmezői funkción alapuló szinonímia kérdése, a performatív jelleg szerepe a szinonimikában stb.

Az ún. mezővizsgálattal nyert szinonimacsoportok anyagát, tematikai csoportosítását kísérletnek, vázlatnak szántam, egyébként ez a munkamódszer mélyen igazolja Károly Sándor azon megállapítását, amellyel elveti a tematikai csoportok tudományos vizsgálatának öncélúságvádját.

A szinonimagyűjtéssel rendkívül értékes anyag halmozódott fel, elég ha csak a pszichikai momentumok ábrázolását említem; itt nagymértékben tovább él a kódexirodalom gyakorlata, hogy a *lélek*, a *szív* és az *elme* központi fogalmak köré csoportosulnak a kifejezések.

A szinonimák elemzésekor – valamint más fontos jegyek vizsgálatánál is – természetsszerűleg kevés figyelmet fordítottam az adott jelenség hiányára, pedig a kor prózájának számos beidegződött fordulata, ismétlődő formulája, monoton idéző kifejezesc van. Ennek ellenére a szinonimavizsgálat a további kimunkálás perspektíváit jelzi, melyet műfaji-prozódiai korlátok nélkül – megítélésem szerint – még több eredménnyel lehetne kutatni.

2.8. Az elbeszélő prózastílust alkotó nyelvi anyag releváns vonásainak áttekintése után a *közlésmód jellemzőit* számba véve jutunk legközelebb magához a prózastílushoz.

E szövegekben nem tűnik el az elbeszélő, gyakran beleavatkozik az események leírásának menetébe, szubjektív elemeket sző a történetbe. Mindennek okát a kor tipikus közlési funkcióinak az érvényesítésében kell keresni: az író a mondanivaló hitelességét kívánja alátámasztani, befolyásolja olvasóinak a „lőtt dolgok” iránti realitásérzékét, véleményt nyilvánít vagy merészen (mintegy profetikus szerepvállalással) hatni próbál az olvasóközönségre.

Szorosan ide tartozik a humor, a gúny és az ironia nyelvi eszközeinek a felmérése, konkretizálása is. Heltai „kárörvendő” hangját például hagyomány-szerűen ismétli a szakirodalom; a Krónika áttanulmányozása után módunk van a heltaiai hangnem többféle árnyalatát megragadni: a finom gúny nyelvi eszközeitől egészen a gyalázkodástól sem mentes durva kiszólásokig.

Az epikus közlés alapvető formáinak nyelvi megvalósulását tekintve ki-

emelhetjük Heltai élenkítő jellegű dialóguskezelését, melyre az egyenes idézés a jellemző.

A leírások tárgyi vonatkozása, gyakorisága nagymértékben függ a műfaj, a tematika, vm. az írói egyéniség tényezőitől. Ez utóbbi tekintetében némi különbözőség kimutatható a korszak két nagy írójának leírásalkalmazásában is. Heltai élvezettel, gonddal színezi a környezetet, krónikájának színtereit. Részletes leírásokat találunk a királyi palotáról, Mátyás király táboráról, a hadsereg felállításáról stb. Vele szemben Bornemisza többet időz a belső tér kimunkálásán, a lélek tájai számára fontosabbak, a lelki folyamatok, vívódások felszínre hozása. Ezeknek az alaptörekvéseknek felel meg a leírás nyelvi felépítése is.

3. Összegezve az eddig vázolt nyelvi eszközök prózastílusbeli működését, a fellelt nyelvi adatok sokszínűségükkel, új összefüggéseik feltárásával – megítélesem szerint – kiválóan igazolják azt a feltevést, miszerint ez a század jelentős periódus a széppróza fejlődésének folyamatában.

Újvidék, 1993. június 11.